

Вікторія Любашенко*

ГАЛИЧ У ЦЕРКОВНО-УНІЙНИХ ПЛАНАХ ВЛАДИСЛАВА ЯГАЙЛА І МИТРОПОЛИТА КИПРІЯНА

Цікавий епізод церковної історії Галицько-Волинської Русі пов'язаний з діяльністю митрополита Кипріяна (у 1374–1380 рр. митрополит київський і литовський, з 1380 р. митрополит Литви і Малої Русі¹, у 1390–1406 рр. митрополит київський і всієї Русі). Йдеться, зокрема, про його участь у перемовинах польського короля Владислава II Ягайла з константинопольським патріархом Антонієм IV (1389–1390, вдруге 1391–1397) стосовно церковної унії. Про перемовини дізнаємося з кількох піттакій (грамот)², адресованих у січні 1397 р. патріархом Антонієм польському королю і руському митрополиту. Зі змісту грамот випливає: ініціаторами листування були Ягайло і Кипріян. Й Константинополь в особі патріарха (не забуваймо, що візантійська дипломатія здійснювалась переважно через Церкву) доволі прихильно поставився до цього звернення, хоча і з деяким застереженням. Цікаво, що в обох патріарших грамотах згадано також про Галич і луцького єпископа Іоана на прізвище (або прізвисько) Баба.

Інші автентичні документи, які б доводили факт перемовин у 1397 р. польсько-литовської держави і Візантійської імперії стосовно церковної унії, наразі невідомі. Водночас цей факт визнано в історіографії як очевидний і такий, що відобразив глибинні церковно-політичні процеси у Східній Європі кінця XIV – початку XV ст.³ Ґрунтуючись на цих та інших документах, які відтворюють

* Любашенко Вікторія Іванівна – доктор філософських наук, провідний науковий спеціаліст відділу історії середніх віків Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

¹ За актами Константинопольського патріархату XIV – початку XV ст., Мала Русь – це південно-західні володіння Гедиміновичів, головно Волинь і Галичина.

² Збережені в актах Константинопольського патріархату за 1315–1402 рр. Див.: *Acta patriarchatus Constantinopolitani (1315–1402)* / Ed. M. Miklosich, L. Müller. – Vindobonae, 1860; – Т.1–2. – Wien, 1975. З 615 документів 44 стосуються Русі. Частина з них у російському перекладі: *Протоколы Константинопольского патриархата XIV столетия* // Журнал министерства народного просвещения [далі – ЖМНП]. – Ч. LIV, отд.2. – Санкт-Петербург, 1847 – С.130–164; *Макарий* (Булгаков). *История Русской Церкви*. – Кн.III. – Т.4. – Москва, 1995. – Приложение, С.982–993; *Памятники древнерусского канонического права*. – Ч.1 // *Русская историческая библиотека*. – Т.6. – Санкт-Петербург, 1880. – Приложения, стб.1–316; деякі у: *Darrouze J. Documents inédits d'ecclésiologie byzantine*. – Paris, 1966; *Ibidem. Le registre synodal du patriarchat byzantin au XIV-e siècle. Etude paléographique et diplomatique*. – Paris, 1971; *Ibidem. Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes*. – Paris, 1981.

³ Див.: *Шабатин Н.* Из истории русской Церкви от дня кончины св. митр. Алексия до осуществления русской церковной автокефалии (1378–1448) / Н. Шабатин // *Вестник русского западноевропейского патриаршего экзархата*. – № 52. – Москва, 1965. – С.237–257; *Мейендорф Й.* Византия и Московская Русь. Очерк по истории церковных и культурных связей в XIV веке. – Париж, 1990; *Флоря Б.Н.* Исследования по истории Церкви. Древнерусское и славянское средневековье. – Москва, 2007; *Lewicki A.* Sprawa unii kościelnej za Jagiełły. / A. Lewicki // *Kwartalnik Historyczny*. – Rocznik XI. – Lwów, 1897. – S.310–482; *Hal-*

тогочасні взаємини Візантійської імперії, Польської Корони, Великого князівства Литовського і Московського князівства, спробуємо реконструювати події навколо унійних перемовин і з'ясувати причину згадки у патріарших грамотах про Галич.

Спочатку проаналізуємо зміст указаних грамот. У зверненні патріарха Антонія до короля Ягайла: “Ти пишеш про з'єднання церков: ми охоче бажаємо цього, але тепер не час для такої справи: іде війна з нечестивими, шляхи закриті, справи наші у скруті”, тож “ревно просимо твоє шляхетство... з'єднатися зі шляхетнішим королем угорським⁴ і виступити для захисту християн... тоді... могло би відбутися і з'єднання церков, таке бажане і твоєму шляхетству і нам”. Наприкінці свого звернення до Ягайла Антоній сповіщає польського короля про рішення скерувати до Галичини, для впорядкування тамтешніх церковних справ, віфлеємського архієпископа Михаїла, який “має ще дещо усно передати твоєму шляхетству як про Галич, так і про Велику святу Христову Церкву”⁵.

З грамоти Антонія, адресованої Кипріяну, дізнаємося деякі деталі унійного плану: патріарх, зокрема, висловлює сумнів стосовно проведення майбутнього собору у тому місці, яке запропонував йому Кипріян. При цьому накреслюється характер майбутнього собору з погляду Константинополя: “Справа потребує собору вселенського, а не помісного; однак час не дозволяє зрушити з місця нікому з патріархів... бо війна оточує нас ...; та й у мирний час Росія⁶ – не є зручним місцем для вселенського собору... Але якщо шляхетніший король хоче зробити доблесну справу, гідну його честі, землі і влади: нехай він облишить допоки думку про з'єднання церков, ... а виступить на захист християн... У цьому разі ми могли б... вільно йти, куди захочемо... тоді відбувся б і собор там, де буде визнано зручнішим”⁷. Коментуючи наведену цитату, Дж. Баркер дотепно

ecki O. La Pologne et l'Empire Byzantin / *O. Halecki* // Byzantion. – Vol.7. – Wetteren, 1932. – P.41–67; *Chodynicki K.* Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny. 1370–1632. – Warszawa, 1934; *Fijałek J.* Średniowieczne biskupstwa Kościoła Wschodniego na Rusi i Litwie. Na podstawie źródeł greckich / *J. Fijałek* // Kwartalnik Historyczny. – T.X. – Roczn.3. – 1896. – S.487–521; – T.XI. – Roczn.1. – 1897. – S.1–63; *Barker J. W.* Manuel II Paleologus (1391–1425). A Study in Late Byzantine Statesmanship. – New Brunswick, 1969; *Trajdos T. M.* Metropolici kijowscy Cyprian i Grzegorz Camblak a problemy Cerkwi prawosławnej w państwie polsko-litewskim u schyłku XIV i pierwszej ćwierci XV w. / *T. M. Trajdos* // *Balcanica Posnaniensia*. – T.2. – Poznań, 1985. – S.211–234; *Mončak J.* Florentine Ecumenism in the Kyivan Church. – Rome 1987 та ін.

⁴ Йдеться про Сигізмунда I (з 1387 р. угорський король, з 1410 р. також король Німеччини, з 1419 р. – ще й Чехії; у 1433–1437 рр. імператор Священної Римської імперії), який у 1396 р. очолив проголошений римським папою Боніфацієм IX (1389–1404) Нікопольський хрестовий похід проти Османської імперії.

⁵ 1397 г. в январе. Грамота патріарха Антонія к польскому королю (Ягайлу) с ответом на предложение о соединении церквей // Памятники древнерусского канонического права. – Стб.300–302.

⁶ Зауважимо: у своєму виданні патріарших грамот російський історик церковного права О. Павлов переклав грецьке слово ‘Ρωσίας, котре чотири рази згадується у грамотах Антонія (а також в інших актах Константинопольського патріархату) як Русь. Однак стосовно місця проведення майбутнього собору О. Павлов переклав слово ‘Ρωσίας чомусь як Росія.

⁷ 1397 г. в январе. Его же грамота митрополиту Киприану о том же // Памятники древнерусского канонического права. – Стб.306–307.

зазначає: “Це місце з очевидністю засвідчує, що візантійці розглядали унію як воза, а військову допомогу – як коня, і точно знали, кому і що призначалося”⁸.

Зміст патріарших грамот вказує на кілька важливих моментів. По-перше, Константинополь не відкинув ідею церковної унії (ба більше – “охоче бажаємо цього”), однак пов’язав її зі своїми політичними планами: об’єднати європейських володарів (зокрема і польсько-литовської держави) у допомозі Візантійській імперії в її боротьбі з турками (“з нечестивими”). Відтак, з’ясуємо, про яку опозицію йдеться і чому питання унії було для візантійців радше політичним, аніж церковним. По-друге, патріарх не обмежився офіційним зверненням до польського короля, скерувавши в Галичину свого представника, що мав усно передати Ягайлові інформацію, котру Антоній, скоріш за все, не міг довірити офіційним документам. Тому дізнаємось, з якою метою був скерований патріарший посол у Галичину і яку інформацію він міг передати королю. По-третє, у патріарших грамотах ішлося про місце проведення майбутнього собору та участь у ньому інших архієреїв Східної Церкви. Отже, спробуємо визначити ймовірне місце унійного собору, запропоноване Константинополлю його ініціаторами.

Однак для з’ясування зазначених питань зробимо невеличкий екскурс в історію Візантії і Східної Європи другої половини XIII – середини XIV ст. Відомо, що мусульманські завоювання у Малій Азії і на Балканах, руйнівні хрестові походи і Латинська імперія у Константинополі зумовили поступовий занепад Візантійської імперії. Процес її руйнації посилювали внутрішня династична боротьба і партикулярні тенденції, що наростали у балканському і східнослов’янському регіонах, які перебували у сфері політичного і церковного впливу Константинополя. Другий Рим прагнув зупинити ці тенденції й уважно слідкував за подіями, що відбувались у Київській митрополії – своїй найбільшій церковній провінції. Остання обіймала величезну територію, де за монгольської доби на руїнах Київської держави утворилась низка руських князівств, що прагнули самоутвердження не лише у політичній (боротьбою із Золотою Ордою і міжусобними війнами), а й у церковній царинах. Сепаратистські настрої руських князів суперечили інтересам Константинополя, який боявся втратити вплив на Русь і цим ще більше послабити себе у протистоянні з Апостольською столицею та ісламським світом.

У XIII – на початку XIV ст. зусиллями литовських князів Мендовга і Гедиміна утворено Велике князівство Литовське, котре поступово поширило владу майже на всю південно-західну Русь (окрім Галичини), активно інтегруючись в руські мову, культуру, віру. Своєю експансією литовсько-руська держава вступила в конкуренцію з Московським князівством, що постало в першій половині XIV ст. у Владимирсько-Суздальській землі. Москва також виявляла територіальні зазіхання, підкорюючи сусідні залські землі. Церква виявилася вагомим чинником політичної конкуренції, з огляду на прийняту у Київській Русі візантійську модель синтезу (симфонії) державної і церковної влад. Нові володарі прагнули власної незалежної Церкви, яка б водночас зберігала

⁸ *Barker J. W. Manuel II Paleologus (1391–1425). A Study in Late Byzantine Statesmanship. – New Brunswick, 1969. – P.1510.*

канонічний зв'язок з Києвом і цим претендувала на першість у давньоруській спадщині. Князівський партикуляризм закладав підвалини майбутнього розділення Київської митрополії.

Великий литовський князь і з 1386 р. польський король Ягайло Ольгердович (у католицькому хрещенні Владислав), уклавши Кревську унію (1385) і ставши на чолі федеративної польсько-литовської держави, почав проводити пропольську і прокатолицьку політику. Це викликало невдоволення православного населення; двоюрідний брат Ягайла, великий литовський князь Вітовт Кейстутович, який патрунував православним, у 1392 р. домогся автономії Великого князівства Литовського у складі федеративної держави. Водночас Ягайло, оселившись у Короні, посилив позиції у руських володіннях своєї дружини, королеви Ядвиги, яка патрунувала католикам. Їй в Галичині активізувалась латинська пропаганда. Загострення міжцерковних стосунків загрожувало єдності Ягайлової держави. Тож польський король розглядав свою церковну тактику в контексті зміцнення Кревської політичної унії: всебічне сприяння Римсько-Католицькій Церкві і, водночас, – з огляду на переважаюче православне населення у польсько-литовській федерації, нейтралізації у ній релігійних конфліктів. Відтак, Ягайло був зацікавлений у компромісі між двома християнськими гілками як чинникові збереження єдності держави.

У другій половині XIV ст. зацікавленість в єдиній централізованій владі у руських землях виявили також візантійський імператор Іоан VI Кантакузін і патріарх Філофей Коккін (1353–1354, вдруге 1364–1376). Прихильники афонського ченця Григорія Палами, вони виношували програму “політичного ісихазму” (Й. Мейендорф, Г. Прохоров), яка передбачала посилення впливу Візантійської імперії на слов'янські народи (зокрема, через піднесення ролі чернецтва у політичному житті) й в такий спосіб утворення своєї “Візантійської співдружності націй” (Д. Оболенський)⁹. У цій програмі Константинополь покладав “велику надію на руську церкву в сенсі об'єднання православного християнства перед мусульманською небезпекою”¹⁰. Тому підтримував Москву, котра свої завоювання і церковну політику розглядала як “збирання руських земель” в єдину централізовану державу.

В близькому оточенні патріарха Філофея був ієромонах Кипріянін, представник Тирновського культурного осередку, освічена людина і спритний дипломат.

⁹ На цю тему див.: *Obolensky D. Byzantium, Kiev and Moscow: a Study of Ecclesiastical Relations* / D. Obolensky // *Dumbarton Oaks Papers*. – Т. XI. – Washington, 1957. – P. 21–79; *Оболенский Д. Византийское содружество наций: Шесть византийских портретов*. – Москва 1998; *Дмитриев Л. А. Роль и значение митрополита Киприана в истории древнерусской литературы (к русско-болгарским литературным связям XIV–XV вв.)* / Л. А. Дмитриев Л. // *Труды отдела древнерусской литературы* (далі – ТОДРЛ). – Т. 19. – 1963. – С. 215–254; *Мейендорф Й. О византийском исихазме и его роли в культурном и политическом развитии Восточной Европы в XIV в.* / Й. Мейендорф // ТОДРЛ. – Т. 24. – Москва-Ленинград, 1974. – С. 291–305; *Прохоров Г. М. Повесть о Митяе. Русь и Византия в эпоху Куликовской битвы*. – Ленинград, 1978; *Його ж. Русь и Византия в эпоху Куликовской битвы. Статті*. – Санкт-Петербург, 2009.

¹⁰ *Дончева-Панайотова Н. Киприан. Старобългарски и староруски книжовник*. – София, 1981. – С. 26.

В його особі Філофей набув надійного помічника у втіленні програми “політичного ісихазму”. А в руських землях патріарх вбачав за свого однодумця митрополита київського і всієї Русі Алексія (1354–1378), наближеного до ігумена Троїцького монастиря (неподалік Москви), палкого прихильника ісихазму Сергія Радонезького. Алексій певний час був регентом юного московського князя Дмитрія Івановича (Донського), і як фактичний господар князівства перебував на вістрі політичного протиборства Москви з Литвою.

Діяльність Алексія викликала невдоволення великого литовського князя Ольгерда. В момент чергової загрози розділення Київської митрополії¹¹ з боку Ольгерда¹² Філофей ініціював примирення Литви і Москви задля збереження крихкої єдності руської Церкви. Цю місію він поклав на Кипріяна. Але, прибувши у Велике князівство Литовське у статусі патріаршого апокрисарія (посла), Кипріян не зміг примирити князя Ольгерда і митрополита Алексія, натомість домігся власного поставлення на відновлену Литовську митрополію. З огляду на посилення воєнної моці Литви і рішучість Ольгерда, патріарх Філофей змушений був піти йому назустріч.

У 1375 р. Кипріян був висвячений на землі Київської митрополії, які перебували у межах Великого князівства Литовського. Та висвячений з умовою, що

¹¹ Її перша спроба належала князю Юрію І Львовичу, володарю Галицько-Волинської держави, який у 1303 р. домігся утворення Галицької митрополії, незалежної від Владимира на Клязмі, куди у 1299 р. переїхав зі своєю канцелярією київський митрополит-грек Максим (1283–1305). Першим главою Галицької митрополії, яка, з осідком у Галичі, обіймала Володимиро-Волинську, Луцьку, Холмську, Перемишльську і Туровську єпархії, був грек Нифонт (1303–1305), другим – виходець з Галицько-Волинської землі Петро Ратенський (1308–1326). У 1347 р., за київського митрополита-грека Феогноста (1328–1353), Галицьку митрополію скасовано. Натомість ініціативу Юрія Львовича підхопив великий литовський князь Гедимін: у 1315/1317 рр. було утворено незалежну Литовську митрополію, що зі смертю свого глави Романа (1354–1362) відійшла під омофор митрополита київського і всієї Русі Алексія. Подібна участь спіткала і Галицьку кафедру, відновлену у 1370 р. зусиллями польського короля Казимира III: після смерті галицького митрополита Антонія (1371–1391) церкви південно-західної Русі також опинилися під юрисдикцією Алексія. Цікаво, що за Антонія влада галицького митрополита поширювалася також на православні церкви Молдавії.

¹² Митрополит Алексій, читаємо в адресованій патріарху Філофею скарзі Ольгерда, чинить брутальний тиск на конкурентів Москви і не опікується своїми південно-західними єпархіями. “І за отців наших не бувало таких митрополитів, яким є цей митрополит! – благословляє Москвитян на пролиття кров, – і до нас не приходять, ні у Київ не приїздять” (1371 г. Грамота литовського князя Ольгерда к патріарху Філофею с жалобами на митрополита Алексія... // Памятники древнерусского канонического права. – Стб.137–138). Зважаючи на відверту промосковську політику Алексія, Ольгерд вимагав у патріарха “іншого митрополита на Київ, Смоленськ, Твер, Малу Русь, Новосіль, Нижній Новгород” (Там само. – Стб.139–140), а у разі відмови погрожував звернутися з проханням про нового митрополита до Апостольської столиці і навіть, “якщо не досягнемо мети, то готові перейти в іншу церкву, яка давно відступила від правдивих догматів і зробилась чужою православної християнській церкві” (1389 г. в февралі. Соборное определение патріарха Антонія о низложении митрополита Пимена... // Памятники древнерусского канонического права, стлб.201–204). Тобто Ольгерд повторив загрозу польського короля Казимира III в його зверненні до Філофея (див.: 1370 г. Грамота польського короля Казимира к патріарху Філофею... // Памятники древнерусского канонического права. – Стб.127–128).

після смерті Алексія знову об'єднає її, “аби давня будова Русі зберігалась і на майбутній час, тобто знову перебувала під владою одного митрополита”¹³. Тож після смерті Алексія Кипріян поспішив до Москви. Але московський князь бачив на кафедрі митрополита всієї Русі іншого претендента – свого духівника, архімандрита московського Спаського монастиря Михаїла (Митяя), а Кипріяна вважав за ставленика ворожої Литви. Остаточно утвердитися у Москві (і цим підпорядкувати собі литовські, волинські, київські і заліські єпархії) Кипріян зумів лише після смерті Дмитрія Донського. І саме в той час, коли це йому вдалося, у Галичі помер митрополит Антоній. Природно, що Кипріян, прагнучи втілити поставлене на нього патріархом Філофеєм завдання – об'єднати під своїм омофором усі руські землі та відновити цілісність Київської митрополії¹⁴, вирішив підпорядкувати собі і галицькі парафії.

Та Кипріяна випередив луцький єпископ Іоан Баба, який заступив Галицьку митрополічу кафедру без попереднього визнання у Константинополі. В історичних джерелах¹⁵ цей факт і подальші дії Іоана змальовані досить непривабливо. Хоча не виключено, що головним поширювачем цього негативу був Кипріян. Задля дискредитації суперника він використав скаргу володимиро-волинського єпископа (за котрим було переважне право, після галицького владики, на митрополію) і свої політичні зв'язки у Литві. (Особливо приязні стосунки мав Кипріян з князем Вітовтом, влаштувавши шлюб його дочки Софії з великим московським князем Василієм I, сином Дмитрія Донського). Натомість Іоан заручився підтримкою польського короля Ягайла. І судячи з усього ця підтримка була вагомою: попри спроби патріарха Антонія залагодити конфлікт і незважаючи на загрозу відлучення від Церкви, Іоан поведився досить незалежно. Відмовився від розгляду своєї справи у Царгороді й від участі у соборі, який проти нього провів у Москві Кипріян¹⁶. Тому Іоан був відлучений від

¹³ 1389 г. в февралі. Соборное определение патриарха Антония о низложении митрополита Пимена... // Памятники древнерусского канонического права. – Стб. 204–205.

¹⁴ В одній зі своїх грамот Кипріян так окреслює власну святительську місію на Русі: “Яз потружаюся отпадшая места приложити к митрополии, и хочу укрепити, чтобы до века так стояло на честь и на величество митрополии” (1387 г. июня 23. Грамота митрополита Киприана к преподобному Сергию радонежскому и Феодору, игумену симоновскому... // Памятники древнерусского канонического права. – С. 183).

¹⁵ А це, передусім, акти Константинопольського патріархату і кілька, зокрема Воскресенський і Никоновський, літописів, в яких історія захоплення Галича Іоаном пояснюється, головню, його підступністю, гординою, попранням церковних канонів і гріхом симонії (чи не найтипівіше звинувачення на той час у конкурентній боротьбі): луцький владики буцімто підкупив короля (Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией (далі – АЗР). – Т. 1. – Санкт-Петербург, 1846. – № 12).

¹⁶ За версією Й. Рудовича, Ягайло у 1401 р. видав Кипріяну Іоана Бабу, й митрополит ув'язнив його у Москві (Рудович Й. Історія Галицько-Львівської єпархії. – Жовкля, 1902. – С. 21). Однак автор переплутав Бабу з іншим луцьким єпископом Савою, котрий, за наказом Вітовта, дійсно, був відправлений на собор у Москву через якісь “речі святительські” (див.: Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т. 11. – Санкт-Петербург, 1897. – С. 314–315). Насправді, переконані церковні історики, Сава заслужив чимось гнів литовського князя. Й Кипріян у Москві позбавив Саву сану.

Церкви і позбавлений Луцького єпископства заочно, – попри це продовжував керувати Галицькою митрополією¹⁷.

Відтак, справжня загроза Кипріяновим планам постала в особі польського короля. Ягайло був занепокоєний посиленням політичних і церковних позицій Москви, котра через митрополита могла впливати на православне населення не лише Литви, а й Корони. І будучи володарем Галичини він прагнув зберегти її церковну незалежність. Не випадково, попри негативний резонанс, викликаний конфліктом двох ієрархів, Ягайло письмово звернувся до патріарха з проханням підтримати свого протезе. Константинополь був вельми зацікавлений у добрих стосунках з польським королем, чекаючи від нього участі у хрестовому поході проти османського султана Баязіда – ворога візантійського імператора Мануїла II Палеолога.

Скориставшись проблемами у Візантії, Кипріян вирішив перебрати на себе ініціативу і висвятити нового єпископа у непідвладний йому Перемишль. А у листі до патріарха Антонія¹⁸ прямо запропонував віддати йому Галицьку, разом і Молдавську кафедри для припинення в їх межах “різного беззаконня”. Патріарх, який не міг дозволити погіршення відносин з Ягайлом, засудив учинок Кипріяна. Антоній підтвердив рішення патріарха Філофея від 1370 р., за яким церковні провінції Галичина і Молдавія управляються архієреями, призначеними з Константинополя¹⁹. А Владислав Ягайло в період перебування Кипріяна “в Литві” у 1405–1406 р. надав Перемишльському єпископству привілей, яким підтвердив його цілковиту владу над своїми володіннями у Перемишлі і Самборі²⁰.

¹⁷ П. Иванов, поділяючи міркування деяких істориків (див.: *Петрушевич А. С.* Краткое историческое известие о времени введения христианства на Галицкой Руси, особенно же об учреждении святительских столиц в Галиче и Львове, и о святителях сидевших на упомянутых столицах. – Львов, 1882. – С.7–8; *Тихомиров Н.* Галицкая митрополия. Церковно-историческое исследование. – Санкт-Петербург, 1896. – С.132–140 та ін.), стверджує: “Можна передбачати, що Іоан до самої своєї смерті управляв Галицькою кафедрою, вдовольнившись титулом єпископа” (*Иванов П. А.* Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV века. – Одесса, 1895. – С.27). Рік Іоанової смерті невідомий, але частина авторів, спираючись на повідомлення Никоновського літопису стосовно учасників Новгородського собору 1415 р. (за іншою версією 1416 р.), готова визнати за присутнім на ньому галицьким владикою Іоаном саме Бабу (напр.: *Филевич И. П.* Борьба Польши и Литвы-Руси за Галицко-Владимирское наследие. Исторические очерки / И. П. Филевич // ЖМНП. – Ч.316. – 1890. – Февраль. – С.285). На думку інших дослідників, це малоймовірно (*Чистович И. А.* Очерк истории западно-русской Церкви. – Ч.1– Санкт-Петербург, 1884. – С.117; *Петрушевич А. С.* Краткое историческое известие. – С.8). Адаже новий митрополит київський і всієї Русі грек Фотій (1408–1431) поставив на галицькі єпархії свого намісника; за деякими даними, ним був Ігнатій Крехович (*Шараневич И.* История Галицко-Владимирской Руси от найдажнейших времен до року 1453. – Львов, 1863. – С.314). Й усе ж, враховуючи вороже ставлення ініціатора Новгородського собору князя Вітовта до Фотія, присутність на ньому Іоана Баби (якщо той був живий) можна визнати за можливе.

¹⁸ 1397 г. в январе. Его же грамота митрополиту Киприану о том же // Памятники древнерусского канонического права. – Стб.305–310.

¹⁹ Там само. – Стб.307–308.

²⁰ Acta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczy Pospolitej Polskiej z Archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacji s.p. Alexandra hr. Stadnickiego wydane stara-

Запобігаючи подальшому поглибленню церковного конфлікту, що робило Православну Церкву в Галичині уразливою перед католицькою пропагандою²¹, патріарх у 1397 р. скерував до Галича віфлеємського архієпископа Михаїла, якого призначив екзархом Галичини. Втім, приїзд Михаїла став радше компромісним примиренням Константинополя з Ягайлом й до того ж дивним чином співпав з поразкою антитурецької коаліції європейських володарів у битві під Нікополем (1396). Ця поразка дозволила султану Баязиду утвердитися на Балканах і різко погіршила позиції Візантії. Остання шукала військової і матеріальної підтримки. Тому, мабуть, важливою місією віфлеємського архієпископа в Галичині було також отримання коштів від польського короля, ще більше – його обіцянки на участь у коаліції. Та, вочевидь, місія екзарха виявилася не вельми успішною. Через три роки Михаїл був відкликаний новим патріархом Матвієм (1397–1410) і скерований до Москви.

Як бачимо, у питанні заміщення Галицької кафедри Кипріяну було явно недостатньо протекції князя Вітовта. Митрополит шукає через нього зближення з Ягайлом: у 1396–1937 рр. здійснює свою першу в якості всеруського митрополита подорож “у Литву”. Й святитель не лише домагається зустрічі з Ягайлом, а й досить швидко стає його “великим другом”²². Цей факт, з урахуванням очевидної промосковської політики Кипріяна, його конфлікту з Іоаном – ставлеником польського короля, виглядає дещо дивним. Однак може бути цілком зрозумілим у світлі грамот патріарха Антонія.

Дійсно: що могло так швидко зблизити Ягайла і Кипріяна попри очевидні суперечності між ними? Скоріш за все ідея церковної унії. Аби переконатися у цьому, більш прискіпливо поглянемо на можливу мотивацію учасників згаданого листування.

Є очевидним: ініціатором перемовин стосовно церковної унії була польсько-литовська сторона, її головним промотором – Владислав Ягайло. Зацікавлений у зміцненні своєї влади у боротьбі із зовнішніми (з одного боку, Тевтонський орден, з іншого – Московське князівство і Орда) та внутрішніми (насамперед, тривале протистояння з Вітовтом) опонентами, польський король шукав союзників на католицькому Заході і православному Сході. Останні й самі впродовж кількох століть демонстрували політику зближення, зумовлену взаємними інтересами: Рим мріяв про повернення під владу папи усїєї Східної Церкви, Константинополь – про збереження своєї імперії (а це без опертя на Захід ставало все більш проблематичним). Упродовж XIII–XIV ст. Константинополь і Апостольська столиця вели перманентні перемовини, ініціаторами яких виступали то римські папи, то (найчастіше) візантійські чи нікейські

niem Galicyjskiego wydziału krajowego (далі – AGZ) / Oprac. K.Łiske i A.Prochaska. – Т.7. – Lwów, 1878. – №26.

²¹ Адже “у цих (галицьких – В.Л.) церквах, позбавлених своїх пастирів й учителів, спільний ворог християн знайшов цілковитий простір і завів деяких вовків, що проповідують противні нашій православній кафоличній і апостольській Великій Церкві Божій догмати” (1397 г. в январе. Наказ патріарха Антонія вифлеємському архієпископу Михаїлу...// Памятники древнерусского канонического права. – Стб.293–294).

²² 1397 г. в январе. Его же грамота митрополиту Киприану о том же // Памятники древнерусского канонического права. – Стб.305–306.

імператори²³. Враховуючи це, Ягайло у своїх церковно-унійних планах міг розраховувати на симпатії Західної і Східної Церков.

А ось знайти широку підтримку цим планам у власній державі польському королю було досить складно. Керуючись духом і буквою Кревської унії, Ягайло надав такі права Римсько-Католицькій Церкві у руських землях Литви і Корони, які зробили її державною Церквою (королівська грамота 1387 р. забороняла шлюб литовців-католиків з православними русинами, королівські декрети від 1400 і 1413 рр. позбавляли сповідників “грецької віри” громадянських прав і привілеїв²⁴). Тому православне населення польсько-литовської держави надавало перевагу Вітовту (який у своїй незалежній політиці спирався на руських бояр), згодом Ягайловому братові – великому литовському князю Свидригайлу Ольгердовичу, котрий зблизився з Москвою і, врешті, перейшов на службу до Василя Дмитровича. Історична наука наводить чимало фактів Ягайлової “ревності до папізму” (П. Карашевич²⁵). Натомість великий магістр Тевтонського ордену Конрад фон Юнгінген відмовляв польському королю в місіонерській рішучості: 1397 р. у листі до західних володарів він скаржився на Ягайла за “те, що литовці продовжували хреститися більше у православну віру”²⁶, виправдовуючи цим, очевидно, свою експансію на “язичницьку” Литву.

Як бачимо, Ягайло був надзвичайно зацікавлений в успіхові церковної унії, котра могла допомогти йому у вирішенні зовнішніх (в нейтралізації

²³ Пригадаємо найвідоміші факти. У 1232 р. нікейський правитель Іоан III Дука Ватац, який протистояв Латинській імперії у Константинополі і шукав собі союзників, ініціює звернення тодішнього патріарха Германа II (1222–1240) до римського папи Григорія IX (1227–1241) з пропозицією унії між Східною і Західною Церквами. У 1274 р. під тиском візантійського імператора Михаїла VIII Палеолога було укладено Ліонську унію, котру, щоправда, не прийняв патріарх Йосиф I (1266–1275), і був за це відлучений імператором від Церкви. Згодом римський папа Климент VI (1342–1352) пропонує візантійському імператору Іоану Кантакузину скликати черговий вселенський собор. Климентів наступник папа Інокентій VI (1352–1362) вів доволі жваві перемовини про це з імператором Іоаном V Палеологом. Останній у 1356 р. складає присягу папі як верховному главі Вселенської Церкви. У 1368 р. імператор Іоан V Палеолог під час поїздки до Риму визнає за папою Урбаном V (1362–1370) супрематію та укладає з Західною Церквою чергову унію (Див. про це: *Герцберг Г. Ф.* История Византии. – Москва, 1898; *Norden W.* Das Papsttum und Byzanz. – Berlin, 1903; *Острогорски Г.* Историја Византије. – Белград, 1947; *The Orthodox Churches and the West / Ed. D.Baker.* – Oxford, 1976; *Gill J.* Byzantium and the Papacy 1198–1400. – New Brunswick, 1979; *Васильев А. А.* История Византийской империи. – Т.2. – Москва, 2008). Зазначені факти доводять, що “союз між Східною і Західною Церквами у XI–XV ст. ще не був цілком розірваний” (*Лебедев А. П.* Очерки истории византийско-восточной церкви от конца XI-го до половины XV-го века. – Москва, 1892. – С.133).

²⁴ *Joannis Dlugossi. Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae.* – Ks. 10 (1370–1405). – Varsoviae, 1985. – S.92–93; *Евгений* (Болховитинов). Описание Киево-Софийского собора и киевской иерархии. – Киев, 1825. – С.99; АЗР. – Т.3. – 1848. – № 32; *Skarbec dyplomatów papieskich, cesarskich, królewskich, książęcych i urzędów posługujących do krytycznego wyjaśnienia dziejów Litwy, Rusi Litewskiej i ościennych im krajów służającą / Zebrał... J.Danilowicz.* – Т.1. – Wilno, 1862. – S.265–267.

²⁵ *Карашевич П.* Очерк истории Православной Церкви на Волыни. – Санкт-Петербург, 1855. – С.42.

²⁶ Цит. за: *Барбашев А.* Витовт и его политика до Грюнвальденской битвы (1410 г.). – Санкт-Петербург, 1885. – С.5.

Тевтонського ордену і Москви, підтримці Риму і Константинополя) та внутрішніх (в обмеженні князівської опозиції, замирінні з православними, уникненні міжконфесійних конфліктів) проблем. Не випадково у своїх церковно-унійних намірах Ягайло виявив неабияку активність і послідовність. Звернімося лише до кількох прикладів.

Насамперед до XVI Вселенського (за католицькою традицією) собору, який у 1414–1418 рр. проходив у німецькому місті Констанці. Нагадаємо: питання унії займало на соборі досить скромне місце. Впродовж XIV і на початку XV ст. Західна Церква переживала глибоку кризу. У 1309–1378 рр. римські папи своєю політикою співпраці з французьким королівським двором (т. зв. Авіньйонське полонення пап) втратили загальноєвропейський авторитет; у 1378–1417 рр. свою владу над Церквою доводили одразу два, а з 1409 р. – три папи (Велика схизма). Тож головним завданням собору було подолання церковного розколу й відновлення єдності католицької Європи. Та задля цього соборяни мали вирішити низку “супутніх” проблем. Наприклад, помирити польсько-литовську державу і Тевтонський орден, вирішити конфлікт між Угорщиною і Венецією, засудити ересь чеського реформатора Яна Гуса і зупинити гуситський рух, намітити церковні реформи, які б відновили папську гегемонію у церковному і світському житті²⁷.

Проблематика Констанцького собору визначалася значною мірою інтересами Сигізмунда I, який свої імперсько-універсалістські плани простягав не лише на католицький Захід, а й усю Європу. Не випадково у 1412 р. він звертався до візантійського імператора Мануїла II з пропозицією церковного і політичного союзу, який би реставрував єдину імперію в дусі традицій пізньоримської державності²⁸. Цей дух цілком відповідав папському універсалізму, що його Апостольська столиця прагнула відновити своїми церковними реформами і новими перемовинами з греками²⁹. Тому особлива зацікавленість польського короля не лише політичними, а й церковними проблемами, що

²⁷ Про декрети Констанцького собору: *Finke H.* Forschungen und Quellen zur Geschichte des Konstanzer Konzils. – Paderborn, 1889; Church and State Through the Centuries. A Collection of Historic Documents with Commentaries / Ed. and trans. S.Z.Ehler, J.B.Morrall. – London, 1954; Decrees of the Ecumenical Councils: From Nicaea to Vatican II / Ed. N.P.Tanner. – T.2. – London, 1990; *Stump Ph.* The Reforms of the Council of Constance (1414–1418). – Brill, 1994.

²⁸ Acta Concilii Constanciensis / Herausgegeben von H.Finke. – Bd.1. – Münster, 1896. – №112 (http://www.archive.org/stream/actconciliiicons01counuoft/actaconciliiicons01counuoft_djvu.txt); *Andreeva M. A.* Zur Raise Manuals II Palaiologosnach Westeuropa / M. A. Andreeva // Byzantinische Zeitschrift. – Bd.34. – München, 1934. – S.37–47; *Пашкин Н. Г.* Византия и проблема религиозно-политической консолидации Запада / Н. Г. Пашин // Античная древность и средние века. – Вып.35. – Москва, 2004. – С.218–225.

²⁹ Їх перспективу підготував декрет, прийнятий в Констанці 6 квітня 1415 р.: за ним церковний собор визнано таким, який репрезентує усю Вселенську Церкву і має у ній найвищу владу, котрій у питаннях віри підпорядковується і сам папа (Decrees of the Ecumenical Councils. – T.1. – P.103). Це тлумачення наближало католицьку еклезіологію до православної, готуючи ґрунт для обговорення питання про статус папи, що й по сьогодні є головним каменем спотикання між християнськими Заходом і Сходом. Однак, прийнявши присягу на Констанцькому соборі, новий папа Мартін V (1417–1431) у своїй буллі “Inter sanctas” (1418) засудив його декрети як ересь.

розглядалися на соборі, була гідно поцінована Апостольською столицею. Ягайло до того ж скерував у Констанц доволі чисельну делегацію³⁰, що брала активну участь майже на всіх сесіях собору.

У 1415 р. першим з польських делегатів програму церковної унії від імені Ягайла виголосив познанський єпископ Андрій Ласкарі. Програма відображала традиційний для середньовічного папства погляд на унію, в якому йшлося не про з'єднання двох Церков, а приєднання Східної Церкви до Західної. Цього ж року Ягайло і Вітовт звернулися до собору з грамотою, в якій просили підтримати їх “у справі прилучення схизматиків до Католицької Церкви”³¹. У 1416 р. в іншій грамоті вони обіцяли соборянам не допустити в своїй державі гуситської пропаганди й сприяти місії папських легатів у руських землях. За це Ягайло і Вітовт удостоїлись особливої відзнаки від папи – звань генералів-вікаріїв Римсько-Католицької Церкви для Пскова і Новгороду. А на початку 1418 р. Ягайло сповістив папу Мартина V про те, що направив до Констанці Григорія Цамблака, якому доручив приєднатися до обговорення питання церковної унії³². У 1420 р. польський король відправив листа візантійському імператору Мануїлу II з подякою йому в сприянні з'єднанню Церков і пропозицією власної дипломатичної підтримки у цьому³³.

Ще одне відоме обговорення унійного питання відбулось у 1429 р. на з'їзді європейських монархів у Луцьку (наступного року продовженого у Троках³⁴), що був скликаний Сигізмундом I для вироблення спільного плану боротьби проти турків-османів³⁵. На з'їзді найактивнішими пропагандистами церковної

³⁰ Її склад див.: *Theiner A. Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae... ex tabulariis vaticanis.* – T.2. – Romae, 1864. – P.14; *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376–1430 / Collectus opera Antonii Prochaska.* – Cracoviae, 1882. – S.331; *Bellée H. Polen und die römische Kurie in den Jahren 1414–1424.* – Berlin-Leipzig, 1914. – S.25–26.

³¹ *Барбашев А.* Витовт. Последние двадцать лет княжения. 1410–1430. – Санкт-Петербург, 1891. – С.127–128.

³² І ця, остання, делегація польсько-литовської сторони на Констанці була вельми чисельною (за деякими даними, складала майже 300 осіб). Деякі автори звертають увагу на те, що в ній уже було помітне західноруське представництво (*Prochaska A.* Dażenia do unii cerkiewnej za Jagiełły / *A. Prochaska // Przegląd powszechny.* – T.50. – Warszawa, 1896. – S.343; *Рамм Б.* Папство и Русь в X–XV веках. – Москва-Ленинград, 1959. – С.192; *Бегунов Ю. К.* К вопросу о церковно-политических планах Григория Цамблака / *Ю. К. Бегунов // Советское славяноведение.* – Москва, 1981. – № 3. – С.57; *Флоря Б. Н.* Православный мир Восточной Европы перед историческим выбором (XIV–XV вв.) // *Флоря Б.Н.* Исследования по истории Церкви. – С.296).

³³ *Барбашев А.* Витовт. Последние двадцать лет княжения. – С.142. Весною 1418 р. у Констанці перебувала делегація імператора Мануїла II, яка вела офіційні перемовини з папою стосовно унії.

³⁴ Делегатами з'їзду у Троках були не лише західно- і східноєвропейські володарі, представники Лівонського і Тевтонського орденів, кримський і ординський хани, послы папи і візантійського імператора, верхівка польського кліру, а також онук Вітовта – великий московський князь Василій II Васильович (Темний) з чисельною делегацією та митрополитом київським і всієї Русі Фотієм (Див.: *Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью // ПСРЛ.* – Т.12. – 1901. – С.9; *Карамзин Н. М.* История государства Российского. – Т.5. – Кн.3. – Москва, 2008. – С.251).

³⁵ З'їзду передувала ціла низка дипломатичних контактів між Римом, європейськими володарями і Константинополем, що, з одного боку, засвідчило зростаючу занепокоєність За-

унії були імператор і польський король. Натомість Вітовт, який бажав піднести себе до королівської гідності, використав Луцький з'їзд, передусім, задля досягнення своєї мети, маючи в союзниках імператора. Польська делегація, зокрема католицькі ієрархи на чолі з канцлером, краківським єпископом Збігневом Олесницьким, підтримувана папським легатом, виступила проти коронації Вітовта і залишила з'їзд³⁶. Ідея церковної унії, яка могла сприяти примиренню і мобілізації європейських володарів перед лицем турецької загрози, у черговий раз поступилася їхнім політичним амбіціям.

Джерела подають досить суперечливу інформацію про те, які саме позиції стосовно унії лунали на з'їзді й яким було ставлення до них делегації з Москви, принаймні руські літописи обійшли увагою цей аспект. Однак не забуваймо, що саме великий московський князь Васильй Васильович відкинув у 1439 р. Флорентійську унію, ув'язнивши митрополита київського і всієї Русі Ісидора (1437–1442). Масмо лише звістку про те, що митрополиту Фотію вдалося у Троках здобути прихильність Вітовта, розчарованого своєю поразкою. Литовський князь запросив святителя до Вільна, що Фотій одразу і зробив. Під час своєї гостини там він “клопотався, вірогідно, про приєднання Київської митрополії до Московської”³⁷.

Отже, з'ясуємо тепер, якою була участь Вітовта у церковно-унійному проєкті польського короля, і чи був він обізнаний з тими листами, що їх у 1397 р. надсилали в Константинополь Ягайло і Кипріяні? Адже, пам'ятаємо, литовський князь також був удостоєний папської відзнаки у Констанці.

Прийнявши католицизм (з хресним ім'ям Олександр), князь Вітовт, за оцінку деяких істориків, залишився людиною на загал байдужою до віри³⁸ – як, зрештою, більшість державних мужів, що прагнули використати релігію у політичних цілях. Фактичний володар значної частини литовсько-польської держави, в якій панували “грецька віра” і руські традиції³⁹, Вітовт у своєму протистоянні з Ягайлом спирався на підтримку православної спільноти. Маючи родинні зв'язки з Москвою, він, утім, перебував у перманентному протистоянні

ходу османською небезпекою, з іншого – слабку готовність переговорників до подолання своїх розбіжностей у переддень трагедії, котра насувалась на християнський світ, передусім, на православних (*Halecki O.* La Pologne et l'Empire Byzantin. – P. 42–45; *Dölger F.* Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565 bis 1453. Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit. – Bd.5. Reg. von 1341–1453. – München, 1965. – №№ 3315, 3327, 3335, 3378; *Between Europe and Islam: Shaping Modernity in a Transcultural Space / Ed. A.Höfert, A.Salvatore.* – Brussels, 2004. – P.39–70).

³⁶ М. Карамзін вважав, що на це рішення вплинула Апостольська столиця.

³⁷ *Карамзин Н. М.* История государства Российского. – С.251.

³⁸ Інші дослідники оцінюють цю “байдужість” радше як вияв толерантності Вітовта, наводячи приклади його покровительства не лише православним і католикам, а також євреям (*Бершадский С. А.* Литовские евреи. – Санкт-Петербург, 1883. – С.177). “Вітовт старався зрівняти їх (католиків і православних – *В. Л.*) даруванням тим і іншим однакової свободи і пільг... прагнучи в такий спосіб зміцнити внутрішній порядок у Литовському князівстві” (*Барбашев А.* Вітовт и его политика до Грюнвальдской битвы. – С.9).

³⁹ Є. Шмурло, з огляду на цю обставину, пропонує навіть “з більшим правом” називати Вітовта “русським князем” (*Шмурло Е. Ф.* Курс русской истории. Возникновение и образование Русского государства (862–1462). – Санкт-Петербург, 1998. – С.183).

з північно-руськими князями, в тому числі зі своїм зятем, виборюючи їхні землі. Будучи чи не найбільш могутнім і грізним політиком Східної Європи, якого боявся польський король і шанували татари, Вітовт проводив незалежну церковну політику. Водночас, як дійовий учасник загальноєвропейської історії⁴⁰, один із переможців Грюнвальдської битви (1410), він прагнув королівської гідності (не лише де-факто, а також де-юре), яка б урівняла його з іншими католицькими володарями.

В особі митрополита Кипріяна князь Вітовт мав слухняного помічника і виконавця своєї волі. Наприклад, у 1405 р. був викликаний князем в містечко Милолюб (яке церковно-історична традиція відносить до Волині⁴¹) для участі у двотижневій зустрічі з Ягайлом. Історики назвали зустріч “з’їздом володарів”⁴², отже, на ній обговорювались питання державної ваги. Скоріш за все саме у Милолюбі за наказом Вітовта Кипріян був змушений зняти єпископа Антонія з Туровської кафедри: князь звинуватив владика у протатарських (за іншими даними, в антикатолицьких) діях⁴³. Хоча насправді митрополит симпатизував Антонію, давши йому згодом притулок у Москві⁴⁴.

Судячи з документів, той трикутник (Вітовт – Кипріян – Василій Дмитрович), що склався у русько-литовських церковних стосунках на зламі XIV–XV ст., цілком задовольняв великого литовського князя. Під час візитацій південно-західних єпархій⁴⁵ (а це було можливе лише за згоди Вітовта) Кипріян,

⁴⁰ З одного боку, Вітовт вів масштабну східну політику: диктував свою волю Новгороду і Пскову, вторгався у межі Московського князівства, позбавив татар південного Поділля, розширивши свої володіння від верхів’я Оки до Чорного моря. З іншого боку, Вітовт брав активну участь у політичних справах Німеччини, Угорщини, Чехії, у зносинах Рима і Константинополя. (Див. про це: *Киркор А-Г. К. Черты из истории и жизни литовского народа.* – Вильна, 1854; *Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно.* – Москва, 1915. – Видю2. – 2004; *Prochaska A. Dzieje Witolda wielkiego księcia Litwy.* – Wilno 1914; *Lowmiański H. Witold wielki książę litewski.* – Wilno, 1930; *Греков И. Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV–XVI вв.* – Москва, 1963; *Kosman M. Wielki książę Witold.* – Warszawa, 1967 та ін.).

⁴¹ Літописні тексти згадують про це містечко “у Литві” (Пискаревский летописец // ПСРЛ. – Т.34. – Москва, 1978. – С.154). М.Грушевський, наводячи текст грамоти кримського хана Менглі-Герая литовському князю Вітовту про передачу останньому історичних прав на руські землі, також подає відомості про Милолюб, але без конкретної географічної вказівки (*Грушевський М. С. Історія України-Руси.* – Т.4. – Київ, 1993. – С.7). Водночас, Милолюб у грамоті згадуваний поряд з Радогощом. Існують поселення з назвою Радогощ на Житомирщині і Хмельниччині. А ще Радогощ відомий як одне з боярських сіл Острожчини, яким володіли магнати Ходкевичи (*Атаманенко В.Б. Острозька волость у кінці XVI – першій половині XVII ст.* /В. Б. Атаманенко // *Осягнення історії.* – Острог–Нью-Йорк, 1999. – С.137–144).

⁴² *Горский А. В. Святитель Киприан, митрополит киевский и всея Руси / А. В. Горский // Прибавление к Творениям св. Отцов в русском переводе.* – Ч.6. – Кн.2. – Москва, 1848. – С.361; *Голубинский Е. Е. История Русской Церкви.* – Т.2, первая половина. – Москва, 1997. – С.341.

⁴³ *Голубинский Е. Е. История Русской Церкви.* – Т.2. – С.340.

⁴⁴ Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью // ПСРЛ. – Т.9. – С.191–192.

⁴⁵ Після свого першого утвердження в Москві (1380) у статусі всеруського митрополита

як бачимо, займався не лише церковними, а й політичними справами (і ними, радше, найбільше), маючи неодноразові зустрічі з Вітовтом і Ягайлом. Саме на одній із них у 1396 р., скоріш за все, вирішувалось питання проведення унійного собору “в Росії”. Важко уявити, щоб Кипріян звернувся з такою позицією до патріарха без санкції Вітовта.

Після смерті митрополита стосунки литовського князя з Москвою різко погіршилися. (І це передбачав Кипріян, закликавши у 1406 р. на Русь свого протеже – ігумена сербського Пантократового монастиря Григорія Цамблака, який вирушив до Москви не через Київ, а Литву). Відмова Константинополя висвятити на Київську митрополію князевого претендента – полоцького єпископа-грека Феодосія, відверта промосковська орієнтація нового митрополита Фотія, якого литовці звинуватили у розоренні святительської резиденції у Києві, зумовили повернення Вітовта до ідеї незалежної Церкви. Відомо, в який рішучий спосіб литовський володар втілював цю ідею, пішовши, як деякі його попередники, на порушення церковних канонів. Маємо на увазі Новогрудський собор 1415 р. і окружну грамоту Вітовта зі звинуваченнями Фотія і критикою у бік Константинополя. Безсумнівно, поставлення Цамблака на митрополита було узгоджене Вітовтом з Ягайлом⁴⁶, адже не випадково є участь на Новогрудському соборі галицького єпископа Іоана і червенського (перемишльського) Павла⁴⁷ (за іншими документами, перемишльським владикою був Геласій⁴⁸).

Чергову непідлеглу Москві Литовсько-Київську кафедру – адже Григорій Цамблак (1415–1419/1420) був поставлений на соборі “митрополитом святей нашей церкви киевской и всей Руси”⁴⁹ – Вітовт хотів бачити не лише у руському, а й східноєвропейському контексті. Свідченням цього є його зв’язки з гуситами і протекція чеському реформатору Ієроніму Празькому (який також проповідував церковну унію⁵⁰), а також скерування Григорія Цамблака в якості

Кипріян кілька разів відвідував Волинь. Скоріш за все у 1383 р., рік смерті (*Войтович Л.* Князя доба на Русі: портрети еліти. – Біла церква, 2006. – С.614-615) литовського князя Любарта (у православному хрещенні Дмитрія) Гедиміновича, при гробі якого у Луцьку святитель виголосив молитву за упокій душі князя (Текст молитви зберігся й опублікований у: *Макарий* (Булгаков). История Русской Церкви. – Приложение. – № 26). Більш відомі в історіографії пізніші приїзди Кипріяна на Волинь: у 1396–1397 та у 1404–1406 рр. (Про них див.: *Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью // ПСРЛ.* – Т.11. – С.191–192, 312–315; *Голубинский Е. Е.* История Русской Церкви. – С.336–340).

⁴⁶ *Флоря Б. Н.* Православный мир Восточной Европы. – С.293.

⁴⁷ *Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью // ПСРЛ.* – Т.11. – С.226–227.

⁴⁸ *Памятники древнерусского канонического права.* – С.309–310.

⁴⁹ *АЗР.* – Т.1. – № 12; *Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью // ПСРЛ.* – Т.11. – С.228; *Памятники древнерусского канонического права.* – С.311.

⁵⁰ Ще Ян Гус до своєї загибелі намагався налагодити зв’язки з Константинополем. Сподвижник Гуса Ієронім Празький вважав православ’я найближчим до засад “чистого” апостольського християнства і в цьому близьким чеському реформаційному рухові. Відтак, виношував план об’єднання гуситів з православними. У 1413 р. Вітовт дозволив Ієроніму приїхати в Литву, і той так ревно проповідував свої ідеї (відвідав, зокрема, Вільно, Вітебськ, Псков), що це викликало невдоволення не лише віленського католицького єпископа, а навіть місцевих язичників (*Aeneas Sylvius, Pontif. Rom. M. Pius II. De’ Polonia, de*

нового руського митрополита на Констанцький собор.

Оцінюючи незалежну церковну політику Вітовта, В.Васильєвський пов'язав проведення Новоградського собору з унійними планами князя, вважаючи утворення нової митрополії кроком у їх реалізації⁵¹. Цю думку фактично підтримує Б. Флоря. За ним, Ягайло і Вітовт, з огляду на кризу католицького Заходу і складність переговорного процесу між Римом і Константинополем, схилились до регіональної, або локальної унії. Цей намір історик вбачає у деяких заявах і діях польського короля і литовського князя часів Новоградського і Констанцького соборів⁵². Однак чи могли вони виношувати цей план тоді, коли Константинополь вів перемовини з Римом про новий вселенський собор, якого очікував Сигізмунд I? Й хіба могли Ягайло і Вітовт цілком ігнорувати думку Москви? Не відкидаючи того, що ідея регіональної унії розглядалася Ягайлом і Вітовтом як один із варіантів, сам факт їх повернення до унійного питання на Луцькому з'їзді в присутності імператора і великого московського князя, папського і патріаршого послів є досить промовистим.

У багатьох джерелах виїзд Григорія до Констанці пов'язаний головню з Вітовтом. Та, з огляду на обопільну зацікавленість у церковній унії литовського князя і польського короля, це було їхнім спільним рішенням. Відомо, що Цамблак у лютому 1418 р. був урочисто прийнятий папою Мартіном V і виступив на соборі з кількома промовами⁵³, в яких вітав ідею церковної унії. Чи було це

Lithuania, de Ruthenis, de Livonia, de Pruthenis // Joannis Pistorii. Polonicae historiae corpus. – T.2. – Basileae, 1582. – P.3–4). На думку І. Пальмова, реформаційний рух у Чехії є “особливим серед інших західноєвропейських реформаційних потоків, ...який за більш сприятливих умов... міг привести до зближення чехів з православним Сходом” (*Пальмов І.* К вопросу о сношениях чехов-гуситов с Восточною Церковью в первой половине XV в. – Санкт-Петербург, 1889. – С.4). У 1420 р. до Вільна прибула гуситська делегація, котра запропонувала Вітовту чеську корону, зажадавши його підтримки. Й литовський князь надав їм військову допомогу: вислав до Чехії збройні загопи на чолі із своїм племінником Жигимонтом Корибутовичем, сином удільного литовського князя Дмитра Корибута Ольгердовича. На боці гуситів воювала також галицька шляхта. Представник князівського роду Острозьких Федько Федорович у 1422–1438 рр. під іменем “Фрідеріка, князя руського” очолював загопи чеських повстанців, ставши їхнім воєначальником (див.: *Dobner G.* Monumenta historica Böhemiae. – T.1. – Praga, 1774. – P.142–147; – T.4. – P.73, 162; *Palacký F.* Geschichte vom Bohman. – T.3. – Prague, 1865. – S.299–301; *Ruch husycki w Polsce: wybór tekstów źródłowych (do r. 1454)* / Oprac. R.Heck, E.Maleczyńska. – Wrocław, 1953; *Любащенко В. І.* Історія протестантизму в Україні. – Київ, 1996. – С.56–58). Натомість Владислав Ягайло (якому гусити також пропонували корону), пристав до антигуситської коаліції, видавши у 1424 р. Велюньський декрет (підтверджений на варшавських сеймах у 1430, 1432, 1433, 1434 рр.), за яким приналежність до гусизму оголошувалась антидержавним злочином. Цей декрет у 1439 р. був підтверджений на провінційних сеймах у Мостиськах і Кам'янці-Подільському (*Розов В.* Исторический обзор сеймовых конституций и королевских декретов (бывшей) польской Речи Посполитой касательно диссидентов // Труды Киевской духовной академии. – Киев, 1867. – Кн.2. – С.186).

⁵¹ *Васильєвський В. Г.* Очерк истории города Вильны // Памятники русской старины в западных губерниях. – Вып.5. – Вильна, 1870. – С.20

⁵² Флоря Б. Н. Православный мир Восточной Европы. – С.291–295.

⁵³ Вміщені у: *Никольский Н. К.* Материалы для истории древнерусской духовной письменности // Известия Отделения русского языка и словесности Российской академии наук. – Санкт-Петербург 1903. – № 2. – С.70–75; Сборник отделения русского языка и словес-

його особистим переконанням, чи тільки виконанням настанов Ягайла і Вітовта? Адже Цамблак відомий як автор антикатолицьких творів⁵⁴. Історики продовжують сперечатися відносно унійних симпатій Цамблака⁵⁵. Однак це питання, як і подальший перебіг унійного процесу у польсько-литовській державі часів митрополита київського і всієї Русі Герасима (1433–1435), виходять за межі нашого розгляду.

Тому вернімося до листування 1397 року. Отже, його дійовими особами були і польський король, і литовський князь. «Підтримка Константинопольським патріархатом польсько-литовського проекту скликання Вселенського Собору дозволила б Ягайлу і Вітовту потім виступити з ініціативою ліквідації розколу в католицькому світі заради здійснення унії Церков, що би сприяло зростанню міжнародного престижу Польщі і Литви»⁵⁶. Водночас не залишає сумніву також зацікавленість у згаданому листуванні митрополита Кипріяна. Не забуваймо, що він прибув на Русь як післанець Константинополя і діяв тут, насамперед, в контексті церковної політики Візантійської імперії. Не випадково Кипріянове митрополитство оцінюється багатьма ученими таким, яке при-

ности Императорской академии наук. – Т.82. – Санкт-Петербург, 1907. – № 4. – С.147–152; *Мечев К.* Речь Григория Цамблака на Церковном соборе в Констанце // *Bulgarian Historical Review*. – Sofia, 1981. – № 4. – С.86–93; *Пелешенко Ю. В.* Развитие украинской ораторской та агиографической прозы конца XIV – начала XVI ст. – Киев, 1990. – С.117–118; *Кенанов Д.* Озареният Григорий Цамблак. По материали от Вилнюските ръкописни и старопечатни сборки. – Пловдив–Велико Търново, 2000. – С.195–198; *Бегунов Ю. К.* Творческое наследие Григория Цамблака. – Женева–Велико Търново, 2005. – С.437–441.

⁵⁴ *Донченко Н. Ф.* Григорий Цамблак и антилатинская полемика XIV–XV вв. / Н. Ф. Донченко // *Герменевтика древнерусской литературы*. – Сб.10. – Москва, 2000. – С.215–230. Щоправда, О. Павлов, друкуючи полемічний трактат “Стязаніє с латиною” (в якому викриваються 35 “латинських оман”), котрий вважають головним полемічним твором Цамблака, обережно називає пам’ятку такою, що є “приписувана руському митрополиту Григорію” (*Павлов А.* Критические опыты по истории древнейшей греко-русской полемики против латинян. – Санкт-Петербург, 1878. – С.VI, 191–198).

⁵⁵ Див.: *Соббатовский А.* Григорий Цамблак, митрополит Киевский и Литовский. – Вильна, 1884; *Киевский митрополит Григорий Цамблак (Очерк его жизни и деятельности)* // *Богословский вестник*. – Т.3. – Москва, 1895. – № 7, 8; *Яцимирский А. И.* Григорий Цамблак. Очерк его жизни, административной и книжной деятельности. – Санкт-Петербург, 1904; *Бучинський Б.* Студії з історії церковної унії / Б. Бучинський // *Записки наукового товариства ім.Шевченка*. – Т.86. – Львів, 1908; – Т.88. – 1909; *Sušiedelis S.* Vytauto Didžiojo santykiai su Rytų Bažnyčia // *Tiesos kelias*. – Kaunas, 1930. – № 7, 8; *Janulaitis A.* Žemaičiai ir bažnytinis seimas Konstancijoje (1414–1418). – Kaunas, 1932; *Снегаров И.* Духовно-культурни връзки между България и Русия през средните векове (X–XV в.). – София 1950; *Първев Г.* Констанцкият събор (1414–1418) и участието на Григорий Цамблак в него / Г. Първев // *Търновска книжовна школа*. – Т.2. – Велико Търново, 1980. – С.487–488; *Първев Г., Банев Кр.* Срещата на Григорий Цамблак с папа Мартин V на събора в Констанц през 1418 г. / Г. Първев, Кр. Банев // *Исторически преглед*. – София, 1982. – № 5; *Дьопман Х.-Д.* Митрополит Григорий Цамблак и неговото отношение към римската църква на констанцкия собор / Х.-Д. Дьопман // *Търновска книжовна школа*. – Т.3. – Велико Търново, 1984. – С.379–383; *Thomson F. J.* Gregory Tsamblak: The Man and the Myths. – Gent, 1998; *Кенанов Д.* Озареният Григорий Цамблак.. та ін.

⁵⁶ *Флоря Б. Н.* Православный мир Восточной Европы. – С.291.

вело до посилення візантійського впливу у руських землях⁵⁷. Однак більш цікавим є те, які власні інтереси переслідував Кипріян у польсько-візантійських перемовинах. А те, що вони були вагомим складовим його церковно-політичної діяльності, безсумнівно.

Так, участь у підготовці вселенського собору Кипріян хотів завоювати симпатії Владислава Ягайла в своєму змаганні за Галицьку кафедру. Втративши у цьому підтримку патріарха, Кипріян не мав іншого засобу здолати свого суперника Іоана Бабу. Зрештою, сумнівний статус останнього, відсутність авторитетного наставництва, занепад церковного життя й беззахисність православних перед католицькою пропагандою – усе це, дійсно, вимагало рішучого втручання у справу Галичини. Однак виглядає так, що невизначеність ситуації, котра склалася навколо Галицької митрополії, задовольняла польського короля. На думку церковних істориків, Кипріяну так і не вдалося підпорядкувати собі Галич⁵⁸. Хоча це питання усе ще заплутане. З одного боку, Галицька митрополія у 1400 р. продовжує фігурувати в переліку підлеглих Константинополю провінцій, з іншого – Київ, Русь і Галич згадуються у патріарших актах поряд з іменем Кипріяна⁵⁹. У згадуваному Ягайловому привілеї Перемишльському єпископству Кипріян названий митрополитом київським, галицьким і всієї Русі⁶⁰. Водночас у 1404–1406 рр., під час свого другого приїзду у південно-західну Русь в якості всеруського митрополита, Кипріян так і не відвідав жодної галицької єпархії, перебуваючи, крім Києва і “Литви”, лише на Волині. Тут, у Луцьку, у 1405 р. він разом з луцьким і холмським (а Холм тоді був виведений зі складу Галицької митрополії) єпископами, висвятив нового володимиро-волинського владика “попа Гоголя”⁶¹.

Інший Кипріяновий інтерес до церковної унії слід шукати у Москві. Й, насамперед, у поступовому піднесенні Московського князівства, зміцненні позицій великого князя на сході і півночі Русі. Вже непоступливість Дмитрія

⁵⁷ Див.: Барсов Т. Константинопольский патриарх и его власть над Русскою Церковью. – Санкт-Петербург, 1878; Карташев А. В. Очерки по истории Русской Церкви. – Т.1. – Париж, 1959; – Изд.2. – Москва, 1991; Ключевский В. О. Русская история. – Т.4. – Москва, 2001; Скрынников Р. Г. Святители и власти. – Ленинград, 1990; Його ж. Государство и Церковь на Руси XIV–XV вв. –Новосибирск, 1991; Його ж. Крест и корона. Церковь и государство на Руси IX–XVIII вв. – Санкт-Петербург, 2000 та ін.

⁵⁸ Порівняймо. “Ще у 1414 р... Галицькою Церквою правив якийсь Іоан... Хто були наступники Іоана і як вони називалися, не збереглося повідомлень, але те безсумнівно, що навіть у половині XV ст. Галицька митрополія вважалася ще окремою від Київської і не підлеглою Всеросійському митрополиту” (Макарий (Булгаков). История Русской Церкви. – С.872) і “Митрополитом Іоан, очевидно, так і не став, але й змістити його Кипріян так і не зміг аж до самої своєї смерті. Лише наступник Кипріяна Фотій зумів добитися скасування Галицької митрополії і повернення її під свій омофор” (Петрушко В. И. История Русской Церкви с древнейших времен до установления патриаршества. – Москва, 2007. – С.145)

⁵⁹ Darrouzes J. Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae. – P.418; Успенский Б. Царь и патриарх. Харизма власти в России. (Византийская модель и ее русское переосмысление). – Москва, 1998. – С.404–405).

⁶⁰ AGZ. – Т.7. – 1878. – № 26; Fijalek J. Średniowieczne biskupstwa Kościoła Wschodniego na Rusi i Litwie. – Т.ХІ. – Roc.1. – 1897. – С.43.

⁶¹ Летопись по Воскресенскому списку // ПСРЛ. – Т.7. – Санкт-Петербург, 1856. – С.77.

Івановича в питанні заміщення митрополичої кафедри⁶², його тривале протистояння з Кипріяном⁶³ засвідчили глибинні зрушення в церковному житті Русі. Московський князь, по суті, зробив заявку на власну політику. Ще більше це виявилось під час скликаного ним у Москві у 1378 р. собору єпископів, які повелінням князя іменували Михаїла (Митяя) всеруським митрополитом⁶⁴. Кипріяна обурили не тільки дії князя (який лише через два роки звернувся за санкцією до патріарха), а також його вибір. Представник білого духовенства, нагально пострижений у ченці, Михаїл своїми поглядами і способом життя був далекий ідеалам монашества. В особі ж Михаїла, а потім інших ставлеників Дмитрія Івановича – митрополита київського і всієї Русі Пімена (1380–1389) та суздальського архієпископа Діонісія Кипріян мав серйозних суперників на Московську кафедру.

Другим тривожним сигналом московського сепаратизму став учинок великого князя Василя Дмитровича, який заборонив поминати ім'я візантійського імператора під час богослужіння. Грамота патріарха Антонія, адресована Василю у 1393 р. “з докором за неповагу до патріарха і царя”, а також настійливі увіщання Кипріяна змусили московського князя підкоритись. Однак митрополит зрозумів: Константинополю буде все важче керувати руською князівською владою і руською церквою. До того ж партикулярні тенденції вже охопили балканський регіон, загрожуючи руйнацією “Візантійській співдружності націй”. Втягнувши у церковно-унійні перемовини великого московського князя, зробивши його учасником більш ширшої – східноєвропейської політики, митрополит міг сподіватися на те, аби й надалі залишати його у сфері церковно-політичних інтересів Константинополя. А може також і на те, що справа церковної унії об'єднає Ягайла, Вітовта і Василя⁶⁵ і допоможе встановленню у руських землях політичного і церковного миру.

Однак не відомо, чи вдалося Ягайлу і Вітовту залучити Василя Дмитровича до унійних перемовин. Важко уявити, щоби Москва (тісно поєднана своєю дипломатією з Константинополем) і Велика Орда (союзниця Візантії в її протистоянні з турками-османами) були у невіданні стосовно цих перемовин. Тим більше враховуючи ту зацікавленість в унії, яку у XIV ст. демонстрували західно- і східноєвропейські володарі. Але одна справа обізнаність, інша – безпосередня участь у підготовці унійного собору. Зважаючи на факт зустрічі Василя Дмитровича з Вітовтом у Смоленську у 1396 р. (напередодні отримання

⁶² Московський князь явно хотів закріпити за собою право вибору кандидата в митрополити, і саме ця обставина визначила характер наступної боротьби за митрополію (*Успенський Б.* Царь и патриарх. – С.382).

⁶³ Дмитрій Донської двічі (у 1378 і 1382 рр.) й у відверто брутальний спосіб виганяв Кипріяна з Москви, погрожуючи йому фізичною розправою.

⁶⁴ Про це див.: *Соколов П.* Русский архиерей из Византии и право его назначения до начала XV века. – Киев, 1913. – С.448–468; *Мейендорф Й.* Византия и Московская Русь. – С.201–211; *Прохоров Г. М.* Повесть о Митяе. – С.52–61; *Греков И. Б.* Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV–XV вв.). – Москва, 1975. – С.116–120.

⁶⁵ Оцінюючи врівноважену політику Кипріяна, спрямовану на замирення, з одного боку, Москви, з іншого – Литви і Польщі, Д. Оболенський зазначає: “Не може бути жодних сумнівів у тому, що Кипріян відіграв значну роль у цьому rapprochement (зближенні)” (*Оболенський Д.* Византийское содружество наций. – С.542).

Ягайлом і Кипріяном піттакій Антонія), Б. Флоря зазначає: “Цілком імовірно, що саме на цій зустрічі митрополиту і великому князю московському був запропонований план скликання на Русі Вселенського Собору”⁶⁶. Тобто історик не виключає участі московського князя у перемовинах, хоча не наводить інших доказів.

Дійсно, опосередкованим аргументом на користь такої гіпотези можуть бути слова Антонія про “незручність” проведення майбутнього вселенського собору в “Росії”. Що мав на увазі патріарх? Ту відстань, котру повинні були здолати східні ієрархи, чи ту ворожість, яку вже від князювання Олександра Ярославича (Невського) виявляла північна Русь до “латинського” Заходу чи її максимальну наближеність до Орди, котру все ще боялися європейські володарі? І взагалі чи міг бути “зручним” місцем для такої масштабної акції загальноєвропейської ваги пограничний з Ордою регіон?

А хіба обов’язково під словом Русь (якщо, звісно, не підмінювати його словом “Росія”) Антоній мав на увазі володіння московського князя? Слова в його грамоті до Ягайла – “якщо шляхетніший король хоче зробити доблесну справу, гідну його честі, землі і влади” – наштотвхують на інше. Під Руссю патріарх, скоріш за все, розумів руські землі, які перебували у межах Ягайлової держави. А серед них “найзручнішими” могли бути володіння литовського князя (Вільно, Луцьк чи навіть Смоленськ, захоплений Вітовтом у 1395 р.) або той руський регіон, що залишався під владою короля і, водночас, у сфері впливу Константинополя. Наприклад, південно-західна Русь, якою володіли Гедиміновичі і котра територіально була наближена до Заходу, маючи з ним давні династичні союзи і культурні взаємини. А може навіть розглядався і Галич – митрополиче місто і центр православ’я на крайньому рубежі Київської Церкви, котрий якраз перебував на перехресті Західного і Східного християнства. Припущення не таке вже і фантастичне, хоча, зрозуміло, за відсутності документального підтвердження, може бути лише гіпотезою.

В усякому разі очевидно: Галич цілком не випадково потрапив у грамоти патріарха Антонія. Щоправда після втрати Галицько-Волинською Руссю своєї державності її митрополича кафедра була вже не суб’єктом, а лише об’єктом церковної політики. Москві Галич був цікавий як засіб зміцнення своїх церковних позицій в південно-західній Русі, Константинополю – як форпост проти дії католицизму (тому патріарх вважав за краще тримати його під власним контролем). Польський король, як і московський князь, виборюючи монарше право призначати митрополита, посилював цим владу над своїми православними підданими. Князь Вітовт використав галицьких владик в незалежненні Литовсько-Київської митрополії. Як бачимо, перемовини про церковну унію за участю Ягайла, Вітовта і Кипріяна, не зазнали успіху. Зрештою, і не могли зазнати в період запеклого політичного протистояння в Європі у другій половині XIV – першій половині XV ст.

**Viktoriya Lyubashchenko. GALYCH IN THE CHURCH-UNION
PLANS OF VLADYSLAV JAHAYLO AND METROPOLITAN KYPRIAN.**

⁶⁶ Флоря Б. Н. Православный мир Восточной Европы. – С.291.